

UOT: 821.512.162(091)

Əli Fərhadov*

HÜRUFİLİYİN TƏBLİĞİNDƏ TÜRKÇƏ ƏSƏRLƏRİN ROLU

Xülasə

Nəsimi və Rəfi kimi Azərbaycan mütəfəkkirləri hürufiliyin türk dilində yayılmasında böyük rol oynamışlar. Fəzlullahın əsərlərinin türk dilinə tərcüməsi də bura daxildir. İranda və Azərbaycanda təzyi və təqiblərə məruz qalan hürufilər Anadolu və Suriyada fəaliyyətlərini davam etdirməyə çalışsalar da, müvəffəq ola bilmədilər. Ancaq hürufiliyin təsiri bəxtəşlikdə və digər təriqətlərdə davam edə bildi.

Açar sözlər: hürufilik, Fəzlullah, Nəsimi, Rəfi, türk dili

Giriş. Hürufiliyin türk dilində yayılmasında Nəsimi və Rəfi kimi azərbaycanlı mütəfəkkirlərin böyük rolu olmuşdur. Fəzlullah Nəiminin əsərlərinin türk dilinə tərcüməsi də bura daxildir. İran və Azərbaycanda təzyiqlərə və təqiblərə məruz qalan hürufilər Anadoluda və Suriyada öz fəaliyyətlərini davam etdirməyə çalışdılar, lakin müvəffəq ola bilmədilər. Ancaq hürufiliyin təsirləri bəxtəşlik və s. təriqətlərin içində yaşaya bildi.

Hürufiliyi iki dövr etibarilə dəyərləndirə bilərik. Birincisi – bu dini cərəyanın XIV əsrdə iranlı Fəzlullah Nəimi tərəfindən qurulub, xəlifələri vasitəsilə yarıım əsr içində İran və Azərbaycanda yayılması, ikinci dövr isə Fəzlullahın kürəkəni olan Əliyül-Əla, Mir (Seyyid) Şərif, Nəsimi və onun davamçısı Rəfi kimi hürufi mütəfəkkirlərinin Anadoluya və Suriyaya keçib bu təlimi yaymalarıdır [1, s.9].

Hürufiliyin əsas şüarı olan “ənəlhəq” ifadəsi IX-X əsrlərdə Həllac Mənsur tərəfindən ortaya qoyulmuş və buna əsaslanan “vəhdət-i vücud” (varlığın birliyi) fəlsəfəsi hürufilik kimi qeyri-ənənəvi islami cərəyanların ilham qaynağı olmuşdur. Həllac Mənsurun faciəvi aqibətinə baxmayaraq, o öz davamçıları tərəfindən bir peyğəmbər səviyyəsinə qaldırılmış, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, şeyx Bədrəddin, Pir Sultan Abdal kimi sufilər özlərini Həllacın da-

vamçısı saymışdır [2, s.152-158]. Allahın insanda təzahürü inamı Osmanlıda bəxtəşi, qələndəri, qızılbaş, bayramiyyə mələmiliyi kimi sufi mühihtlərində də öz tərəfdarlarına sahib olmuşdur [2, s.152-158]. Osmanlı sufiliyinə hürufiliyin də böyük təsiri olmuş, bunun formalaşmasında Anadoluda hürufiliyi yayan Nəsimi və onun xəlifəsi Rəfi öz türkçə əsərləri ilə xüsusi rol oynamışdır. Osmanlıda hürufiliyin bəxtəşliyə böyük təsiri Fəzlullahın kürəkəni və xəlifəsi Əliyül-Əla ilə başlayır. Fəzlullahın qətlindən sonra Anadoluya gələn Əliyül-Əla bəxtəşi təriqətinə üzv olur və bəxtəşiliyin “İşiq” qolunu quraraq gizli şəkildə hürufiliyi yayır [3, s.179]. Lakin daha sonra Naxçıvana gəlir və 1412-ci ildə öldürülür [4, s.281]. Mir Şərif isə əsasən Şimali Anadolu və Qara dəniz bölgəsində hürufiliyi yaymış [5], bəxtəşlərin içində gizli olaraq fəaliyyət göstərmişdir [6, s.408-412].

Hürufiliyin təməli əslən Təbrizdən [3, s.170] olan Fəzlullah Astarabadinin Mehdi kimi görülmə, Allahın təcəllisi olduğuna əsaslanır. Nəsimi və Rəfinin əsərlərində bu fikir xüsusi olaraq vurğulanır. Nəsiminin türkçə Divanından başqa, türk dilində yazdığı “Müqəddimətül-həqayiq” (“Həqiqətlərə giriş”) adlı nəsr əsəri də hürufiliyin sadə xalq dili ilə Osmanlı ərazisində yayılmasına şərait yaratmışdır. Həmçinin Nəsimi tərəfindən hürufiliyi Anadoluda yaymaq

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: ali_farhadov@yahoo.com

vəzifələndirilən Rəfinin 1409-cu ildə yazdığı "Bəşarətnamə" əsərinin türkçə yazıldığını qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan Rəfinin hürufiliyi Anadoluda türkçə yayan ilk şəxslərdən olduğunu deyə bilərik [1, s.9].

Fəzlullah Nəsiminin Səmərqənd və Şirvan fəqihlərinin fətvası ilə [7, s.245-246] 1401-ci ildə Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən qətl edilməsindən sonra Azərbaycandan Anadoluya gələn Nəsimi Osmanlı hökmdarı Sultan I Muradın (1360-1389) hakimiyyəti dövründə paytaxt Bursaya getdi, lakin burada yaxşı qarşılanmadı. O, bayramiyyə təriqətinin qurucusu [8, s.269-273], məşhur sufi Hacı Bayram Vəli ilə görüşmək üçün Ankaraya getsə də, hürufiliklə əlaqəli fikirlərinə görə onun tərəfindən qəbul edilmədi [9, s.3-5]. Qeyd edək ki, Hacı Bayram Vəli Səfəvi şeyxlərindən Sədrəddin Ərdəbili (ö.1391) və Əlaəddin Ərdəbilinin (ö.1429) xəlifəsi olan Somuncu Baba ləqəbli Şeyx Həmidüddin Aksarayinin müridi [10, s.377-378] olmuşdur və Osmanlının rəsmi məzhəbi olan sünniliyə sıx bağlı idi [8, s.269-273]. Hacı Bayram Vəlinin müridi Germiyanlı Yusif Sinanəddin isə Nəsimi ilə görüşmüş, onun təsiri ilə Şeyxi təxəllüsü ilə əsərlər yazmışdır [11, s.80-82; 12, s.112].

Anadoluda fikirlərini yaymağa imkan tapmayan Nəsimi Hələbə gedir və İbn Həcər əl-Əşqəlani qeyd edir ki, burada onun tərəfdarları çoxalır. Hətta Fəzlullahın tələbəsi Mövlana Feyzullahın Konyadakı dərslərində iştirak edən məşhur türk sufisi Şeyx Bədrəddin Simavinin də onunla görüşmək üçün Hələbə gəldiyi ehtimal edilir [2, s.211, 214].

Nəsiminin "Müqəddimətül-həqayiq" əsəri hürufiliyin əsas prinsiplərini Anadolu türkçəsi ilə izah üçün yazılmış əsərdir. Əsərin bir çox əlyazmasında müəllifin Seyyid Nəsimi olduğu qeyd edilib. "Müqəddimətül-həqayiq" "Cavidannamə"nin ağır fəlsəfi üslubundan fərqli olaraq, axıcı, anlaşılıq dildə yazılıb, cümlələr bir-birini tamamlamaqla, məntiqi ardıcılıqla düzülüb. Nəsimi orada hürufiliyi təbliğ etmək üçün həqiqətən çox əlverişli zəmin hazırlayıb. Fəzlullahın "Cavidannamə"sini isə ancaq intellektuallar anlaya bilər [13].

"Müqəddimətül-həqayiq"də IV xəlifə Əli ibn Əbu Talibə xüsusi məhəbbət vurğulanır.

Əsərin girişində Allahın sirlərinin Quranda və Fatihə surəsində, onların sirrini isə "Bismillah"dakı "b" hərfinin altındakı nöqtədə olduğu, xəlifə Əlinin bu nöqtə olduğu, yəni Allahın bütün sirlərinə agah olduğu ifadə edilir [14, s.3]. Təbii ki, bu ifadə islam tarixindəki xəlifə Əli şəxsiyyətilə həmahəng deyil və burada biz xəlifə Əlinin ilahiləşdirildiyini görürük. Bənzər ifadəni "Cavidannamə"də də görürük. Fəzlullah qeyd edir ki, "kəlam-natiq vəchi-Adəmdir", yəni Adəm danışan kəlamdır. O, buna nümunə kimi xəlifə Əlinin "Ənə kəlamullahi-natiq" ("Mən danışan ilahi kəlamam, yəni Quranam") dediyini nəql edir. Fəzlullaha görə, onun özü də xəlifə Əlinin təzahürüdür [15].

"Cavidannamə"də, həmçinin Allahın kəlamının 32 hərfdən ibarət olduğu, bu kəlamın Allahın Zatından ayrı olmadığı da deyilir [1, s.18]. Təbii ki, burada əsas vurğulanmaq istəyən Fəzlullahın timsalında kəlam insanın Allahın kəlam sifətinin daşıyıcısı, yəni ilahiliyini vurğulamaq idi. Nəsiminin Fəzlullaha xitabən yazdığı –

*"Ayət-i-səbül-məsanidir yüzün,
Otuz ikinin nişanidir yüzün" [16, s.174].*

beysi buna nümunədir, yəni "Ey Fəzlullah, sənin üzün "Fatihə" surəsinin, otuz iki hərfdən ibarət ilahi kəlamın güzgüsüdür, təzahürüdür".

"Cavidannamə"də də insanın ilahiləşdirildiyini görürük.

*"Adəmin yüzündə yazdı aşkar
Surəti ayineyi-Həqdür təmam" [11, s.34].*

və "Otuz iki xətti-ilahi olur" [17, s.31], – deyən Fəzlullah Allahın və Quranın təzahürünü Adəmin timsalında insanda, otuz iki hərfdə isə ilahiliyi görür.

Qeyd edək ki, Allahın Adəmə öz ruhundan üfləməsini bildiren Quran ayəsi [18] və Səhihi-Buxari və Səhihi-Müslim kimi mötəbər hədis kitablarında da "Allah insanı öz surətində yaratdı" [19] ifadəsinin yer alması sufilik və hürufilikdə insanın ilahiləşdirilməsinin qaynağını təşkil etmişdir. Hürufilər bir qədər də irəl

gedir, insanın zahirində də ilahiliyin əlamətini görürdülər. Nəsimi də –

*"Şeytandır ol kim surətinə qılmadı sücud,
(səcdə)
Şeytana münkir olmuşam, inkara düşmüşəm", –*

deyərkən buna işarə edirdi [20].

Həmçinin "Cavidannamə" əsərində Fəzlullah özünü "yəhudilərin gözlədiyini Məsih, xristianların gözlədiyini İsa, müsəlmanların gözlədiyini Mehdi" adlandırır [15]. Həmçinin qeyd edir ki, "Məhəmmədin (ə.s.) dediyi İsa mənəm, sahibi-zamanam" [15]. Bu ifadələrdə sufilikdə geniş istifadə olunan "ayna metaforu"ndan istifadə edilir, bütün peyğəmbərlər və kamil insanlar tək bir Allahın təcəllisi olub mahiyyətcə də tək bir varlıqdır mənası ortaya qoyulur. Nəsimi və onun davamçısı Rəfinin əsərlərində bu fikir xüsusi olaraq vurğulanır. Eyni ayna bənzətməsini "Füsüsül-hikəm" əsərində "Bunun üçün Haqq, (öz adlarını və özünü görmək üçün) bütün aləmi ruhsuz bir bədən kimi yaratdı. Aləm cilasız bir ayna kimi oldu" deyən böyük sufi mütəfəkkir İbn Ərəbidə də görürük [21, s.178-179]. O, həmçinin qeyd edir ki, "Haqq bütün surətlərdə təcəlli edər", yəni kamil insan Allahın aynasıdır [22]. İbn Ərəbi öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün "Mən gizli bir xəzinə idim, bilinmək üçün aləmi yaratdım" hədisindən geniş istifadə edir [21, s.178-179]. Allahın Adəmə öz ruhundan üfləməsini bildiren Quran ayəsi [18] və Səhihi-Buxari və Səhihi-Müslim kimi mötəbər hədis kitablarında da "Allah insanı öz surətində yaratdı" [19] ifadəsinin yer alması da sufilik və hürufilikdə insanın ilahi təcəlli kimi görülməsinin qaynağını təşkil etmişdir.

*"Doldu könlüm Kə'bəsi nuri-səfa ilə yaqin,
Hüsnü Yusif, xülqü Əhməd, nitqi İsadır gələn"*

– deyən Nəsimi öz ustasında Yusif, İsa və Məhəmməd peyğəmbərlərin vəhdətini görür və eyni zamanda özünün də "Mən ol Musayi-İmrannəm ki, daim aşiqi-Turəm" ifadəsi ilə Haqqa aşiq olan Musa kimi Fəzlullaha aşiq olduğunu bildirir.

İnsan qəlbini Kəbə ilə müqayisə edən Nəsimi –

*"Əhli-həq hər yerdə məskən dutsa, həqdür
mənzili,
Kəbəvü bütəxəvü məscid, kəlisası nədir?"*

– deyərək, aləmin, dinlərin, mədəniyyətlərin vəhdətini ifadə edir, həqq əhli, kamil insan üçün kəsrətin-çoxluğun yox, hər yerdə vəhdətin təzahür etdiyini göstərir.

Fəzlullahın "Ərşnamə" əsərində müsəlmanların müqəddəs məbədi saydığı Kəbənin də ilk insan olan Adəm səbəbilə şərfələndiyini yazır.

*"Haqqı surətdə yaratdı Adəmi
Anda göstərdi bu cümlə aləmi
Səcdəgahi-ənbiya vü övliya Kəbəydi
Qiblə düzmüş xaki-vəchi-Adəmi" [23].*

– deyən Nəsimi Kəbənin Adəmin yaradıldığı torpaqdan inşa edilməsi səbəbindən oranın müqəddəsləşdiyini bildirir. Bu ifadələrlə Adəmin timsalında kamil insanın Kəbədən də müqəddəs olması fikri vurğulanır. Nəsimiyə görə, özünə aşiq olan Allahın yaratdığı Hz. Məhəmməd də ilahi vəchə – surətə malikdir.

*"Özünün vəchinə aşiqdür Xuda
Vəchi-Həqdür, vəchi-paki-Mustafa" [23].*

Anadoluda hürufiliyin türkçə yayılmasında xüsusi rol oynayan Rəfi Nəsiminin xəlifəsi olub, onun vasitəsilə hürufiliyi qəbul edib. Əslən Şirvandan [24, s.526-527] olan Rəfi Nəsiminin ona xitabən dediyi –

*"Sən dəxi Rum əhlin agah eyləgil,
Onlara bu gizli razi (sirri) söyləgil"
[24, s.526-527].*

beysilə Anadoluda fəaliyyətə başlamışdır. Əsas türkçə əsəri olan "Bəşarətnamə" Fəzlullahın "Cavidannamə", "Ərşnamə" və "Məhəbbətnamə" əsərlərinin bir növ tərcümə və xülasəsidir. Əsərdə sözün 32 hərfdən meydana gəldiyi, insan üzündə də bunun təzahür etdiyini bildirilir.

Müəllif bu mənzum əsərini türklər anlasın deyə türkçə yazdığını göstərir. Şairin mənzum “Gəncnamə” əsəri də vardır. Burada da hürufilik təlimi izah edilir.

“Özündür iki cahana sərvər,
Sənsün otuz iki nutqa məzhər” [25]

deyilərək, Fəzlullah və Nəsiminin təmsalında insan ilahiləşdirilir.

Təbii ki, islam tarixində “ənəlhəq” ifadəsini ilk dəfə deyən Həllac Mənsurun faciəvi aqibətinə onun yolunu davam etdirən digər sufi və hürufilər də məruz qaldılar. Nəsiminin müasiri olan ərəb ilahiyyatçı alimi İbn Həcər əl-Əsqəlani “İnbaul-ğumr” əsərində yazır: “820-ci (1417) ildə Hələbdə yaşayan Şeyx Nəsiməddin Təbrizi öldürülmüşdür. O, Hələbdə hürufiyyə məzhəbinin şeyxi idi. Orada onun məsləkdaşlarının sayı artır, küfrü intişar edir və şöhrət qazanır. Onun başını kəsib, dərisini soydular və cəsədini çarxıya çəkildilər” [9, s.3-5]. Qeyd edək ki, onun qətlinə səbəb, “Çün Nəsimi aləmin sultanıdır” [26] deyən şairin, rəsmi islama qarşı azad fikirliliyi və hürufiliyi geniş təbliğ etməsi, sadə xalq və siyasətçilər arasında tərəfdarlarının çoxalması və bunun da dövrün dini və siyasi hakimiyyətini narahat etməsi idi. Nəticədə hənəbəli və hənəfi məzhəbi qazıları tərəfindən küfrdə ittiham olunur və öldürülməsinə fətva verilir. Nəsimi məmlük sultanı əl-Müəyyədin əmri ilə Əmir Yaşbəy tərəfindən Hələbdə öldürülüb dərisi soyulur və yeddi gün Hələbdə car çəkilib əyan edilir, sonra da cəsədi parça-parça edilir [27; 9, s.3-5]. Rəfiinin “Bəşarətnamə”sində isə Nəsimi haqqında “şəhidi eşqi-fəzli-zülcəlal” deyilməsi onun bu əsərin yazıldığı 1408-ci ildən əvvəl qətl edildiyini göstərir [25]. Nəsiminin qətl edildikdən sonra parçalanmış bədənin üzvlərinin Məmlüklərin rəqibi olan Dülqədiroğulları bəylərinə və Ağqoyunlu Qarayülük Osman bəyə göndərilməsi də onların Nəsiminin, hürufiliyin tərəfdarı olduğunun işarəsidir [9, s.3-5]. Nəsiminin müasiri olan ərəb ilahiyyatçı alimi Sibət ibn əl-Əcəmi əl-Hələbinin “Kunuz əz-Zəhəb” əsərində bildirdiyinə görə, Əmir Yaşbəy Nəsiminin qətlindən bir müddət sonra naməlum şəxslər tərəfindən öldürülür. Onun

Nəsiminin saxlandığı qalanın qapısından asılaraq başının dərisinin soyulması da hürufilərin Nəsiminin intiqamını Yaşbəydən aldıklarına işarədir [28].

XVI əsr Osmanlı tarixçisi Taşköprüzadənin “Şəqaiqi-Numaniyyə” əsərinə görə, Fəzlullahın xəlifələri Osmanlı sarayına da girmiş, Fətəh Sultan Mehmed özü təsiri altına almağa cəhd etmişdi. Hürufilərin saraydakı fəaliyyəti, sultana yaxınlığı Osmanlı baş vəziri Mahmud Paşanı narahat etmiş və o, mufti Molla Fəxrəddin Əcəminin yardımı ilə sarayda sultanın hüzurunda təşkil edilən bir müzakirədə hürufilərin kafirliyini, hümlə (reankarnasiya) inandıqlarını sübut etmiş və saraydakı hürufilər yandırılaraq məhv edilmişdi. Müəllif hürufilərin diri-diri yandırılmasını əsərində belə ifadə edir: “Zələlətə düşənlər layiq olduqları atəşə belə qovuşdular” [29]. 1450-ci illərin sonunda baş verən bu faciəvi hadisə ilə hürufiliyə böyük zərbə dəydi və onlar öz fəaliyyətlərini digər sufi təriqətlərinin adı altında davam etdirməyə məcbur oldular. Lakin Osmanlıda hürufilik hələ uzun müddət yaşadı. Bunda Fəzlullahın “Cavidannamə” əsərini müxtəsər şəkildə “Eşqnamə” adı ilə, “Məhəbbətnamə”ni isə “Hidayətnamə” adı ilə türk dilinə tərcümə edən XV əsr Osmanlı hürufisi Əbdülməcid Fəriştəoğlu [30, s.83] və Seyyid Nəsiminin davamçısı, öz şeirlərini hürufiliyə yayan XVII əsr şairi Qul Nəsimi də böyük rol oynadı. “Eşqnamə” 1871-ci ildə İstanbulda da nəşr edildi. O 1844/45-ci ildə İstanbulda nəşr edilən “Divani-Nəsimi”dən sonra hürufiliyə aid Osmanlıda çap edilən ilk əsər olub [31, s.134-135].

Nəticə. Deyə bilərəm ki, əsaslı İrandan və Azərbaycanda qoyulan hürufilik təlimi Osmanlıda da yayılmış, sufilərin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Osmanlı türk ədəbiyyatında Həllac və Nəsimi “söz şəhidlərinin rəhbəri” kimi daim hörmətlə zikr edilmişdir. Türkiyəli ilahiyyatçı, təsəvvüf tədqiqatçısı Mahmud Erol Kılıç yazır: “Həllac dar ağacından asanlar, Nəsiminin canlı-canlı dərisinin soyulmasına fətva verənlər islam hüquqçuları idi. İlahi həqiqətdən, mərifətullahdan məhrum hüquqçular. İrfan yox, hikmət yox. İslam dünyası hikmətini qeyb etdi” [32]. Nəsiminin tədqiqi itirilmiş bu hikməti bizə

geri qaytarır. Qeyd edək ki, Azərbaycanın qazıl-Bakuvi kimi din xadimləri də “ənəlhəq” deyən sufi mütəfəkkirlərin qətl edilməsinin günahını dövrün nadan və cahil din xadimlərində, zəlim idarəçilərdə görmüş, bunu qınamışdılar. Osmanlıda hətta erməni şairləri arasında da hürufilik, Nəsimi sevgisi geniş yayılmışdı. XVI-XVII əsrlərə aid erməni hərfiləri ilə yazılmış əlyazmalarda Nəsiminin şeirləri ilə də qarşılaşırıq. Bu, erməni və ya erməniləşmiş şair və aşıqların Nəsimiyə və hürufiliyə nə qədər böyük rəğbət bəslədiyinin sübutudur [33, s.18-21]. Onların içində Nəsimini özünə mürşid sayan Sayat-Nova və “Məni Nəsimi kimi soysanız da, inamım-

dan dönmərəm”, – deyən və ölüm ayağında belə Nəsimidən şeirlər deyən XVI-XVII əsr şairi Tığranaqərsi kimi şairlər də olmuşdur [33, s.18-21]. Bütün bunlar göstərir ki, Nəsimi yaradıcılığı bütün dünyanı qucaqlayıb və dinindən, millətindən asılı olmayaraq, hər kəsə insanın ülviliyini, ilahliliyini təbliğ edir. Bu da multikulturalizm, islam həmrəyliyi kimi dövrümüzün müxtəlif ideyaları ilə həmahəngdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2019-cu ildə “Nəsimi ili” elan etməsi də gənc tədqiqatçıların qarşısında bu istiqamətdə Nəsimi irsinin tədqiqi və təbliği üçün mühüm vəzifələr qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Usluer F. Hürufilik: İlk Eldən Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren. İstanbul, Kabaçlı yay., 2009.
2. Ocak A.Y. Zındıklar ve Mühlidler (15.-17. Yüzyıllar), İstanbul, 2013.
3. Melikoff İ. Efsaneden Gerçeğe-Hacı Bektaş. Terc: Turan Alptekin. İstanbul, 2010.
4. Aksu H. Ali el-A' la. TDV İslâm Ansiklopedisi, II. cild, İstanbul, 1989.
5. Karahüseyin S. Bektaşilik Geleneğine Hurufları Bir Dokunuş: Nesimi Örneği // <https://scholar.google.com.tr/citations?user=5dqeWLSAAAAJ&hl=tr>
6. Aksu H. Hürufilik. TDV İslâm Ansiklopedisi, XVIII. cild, İstanbul, 1998.
7. Meral H. Mirza Miranşah ve Askeri Faaliyetleri //History Studies. Journal of History Studies, Volume 9, Issue 1, March 2017.
8. Bayramoğlu F., Azamat N. Bayramiyyə // TDV İslâm Ansiklopedisi, V. cild, İstanbul, 1992.
9. Bilgin A. Nesimi. TDV İslâm Ansiklopedisi, 33-cü cild, İstanbul, 2007.
10. Şahin H. Somuncu Baba // TDV İslâm Ansiklopedisi, 37-ci cild, 2009.
11. Biltekin H. Seyhi // TDV İslâm Ansiklopedisi, 39-cu cild, İstanbul, 2010.
12. Kılıç M.E. Sufi ve şiir: osmanlı tasavvuf şiirinin poetikası. İstanbul: İnsan yay., 2004.
13. Şıxıyeva S. O əsəri əlimə götürəndə dedim, Nəsiminin deyil...// https://teleqraf.com/news/toplum/202062.html?fbclid=IwAR0icV_8d4L_rWm3ZtcCu7hL399XKgt86pwq3R3dDEHeqVQrotqyyAJGcs
14. Seyyid Nesimi, Mukaddiməti'l-Hakâyik/Hakikatlar Giriş. Haz: F.Usluer. İstanbul, 2016.
15. Fazlullah Esterabadi “Cavidannamə”. Haz: Kemal Kemaloğlu // <http://kitabxana.net/files/books/file/1252526386.doc>
16. Şıxıyeva S. “Otuz iki sayının bədii-fəlsəfi mənə tutumu (Nəsimi şeiri əsasında) // https://www.academia.edu/31275325/OTUZ_%C4%B0K%C4%B0_SAYININ_B%C6%8FD%C4%B0%C4%B0-F%C6%8F8F8F%C6%8FF%C4%B0_M%C6%8FNA_TUTUMU_N%C9%99simsi_%C5%9Feiri_%C9%99sas%C4%B1nda
17. Arıkoğlu İ. Fəriştəoğlu'nin Cavidan-namə tərcüməsi: İshname (İnceleme-Metin). Van, 2006.
18. Quran, Hicr, 29 // <https://quran.az/15/t2>
19. <http://kuranikerim.com/kutubi-sitte/3460.html>
20. Şenödeyici Ö. Hürufiliği ön yargıdan arındırmaq bağlamında Fəriştəoğlu'nun Hidayətnamə'sinin tetkiki və neşri. <http://fatihusluer.com/archive/SENODEYICI%20Ferişteoğlunun%20Hidayetnamesinin%20Tetikki%20ve%20Nesri.pdf>.
21. Ögke A. İbnü'l-Arabî'nin Fususu'l-hikem'inde ayna metaforu. // Tasavvuf (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), 2009, №: 23.
22. Yigit F. İbn Arabî'de ayna sembolizmi // <http://intizar.web.tr/inanc-ve-dusunce/947/ibn-arabi-de-ayna-sembolizmi#.XLRgq-gzBIU>
23. Amiloglu. Arşname tərcüməsi // <http://fatihusluer.com>
24. Kut G. Refii. TDV İslâm Ansiklopedisi, 34-cü cild, 2007.
25. Usluer F. Refii. <http://fatihusluer.com>
26. Nəsimi. Divanı. <https://www.scribd.com/doc/92870836/NES%C4%B0M%C4%B0-D%C4%B0VANI>

27. Nuri E. "Akademik Ziya Bünyadovun fərziyyəsi: "Nəsimini diri-diri soymayıblar" // <http://modern.az/az/news/45856#gsc.tab=0>
28. Qasımova A. Bu qisas Nəsimiyə görə olmasın? // <http://ilkxeber.org/?p=29641>
29. Bardakçı M. Fatih'in yaktığı Matrix Tarikatı. Sabah qəz., 31 Mart 2007.
30. Babayev Yaqub. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, 2007.
31. Aksu H. Firişteoğlu, Abdülmecid // TDV İslâm Ansiklopedisi, 13-cü cild, İstanbul, 1996.
32. Kılıç M.E. Osmanlı'nın mənəvi babası İbn Arabi'ydi // <http://www.cins.com.tr/soylesi/mahmud-erol-kilic-osmanlinin-manevi-babasi-ibn-arabiydi/>
33. Seyidov M. Sayat Nova. Bakı, 1954.

THE ROLE OF TURKISH WORKS IN THE SPREAD OF HURUFISM

Summary

Azerbaijani thinkers such as Nasimi and Rafii have played a great role in spreading of Hurufism in Turkish language. The translation of Fazlullah's works into Turkish also includes to this. In Iran and Azerbaijan, the hurufists, who were subjected to pressure and persecution, sought to continue their activities in Anatolia and Syria, but failed to succeed. However, the effects of Hurufism could live in the sects of Bektashi and so on.

Key words: Hurufism, Fazlullah, Nasimi, Rafii, Turkish language

РОЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В ПРОПАГАНДЕ ХУРУФИЗМА

Резюме

Большую роль в распространении хуруфизма на турецком языке сыграли такие азербайджанские мыслители, как Насими и Рафии. Это касается в том числе и перевода трудов Фазлуллаха на турецкий язык. Хуруфиты, подвергавшиеся гонениям и преследованиям в Иране и Азербайджане, пытались продолжить свою деятельность в Анатолии и Сирии, но безуспешно. Однако влиянию хуруфизма удалось сохраниться в религиозном течении бекташи и других сектах.

Ключевые слова: хуруфизм, Фазлуллах, Насими, Рафии, турецкий язык